

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

MIFLERDÍN INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE TIYKARǴI KOMPONENT SÍPATÍNDÁ GEWDELENIWI

Venera Usenova,

*tayanış doktorant Berdaq atındaǵı
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
haayvenaj@gmail.com*

Annotatsiya: *Bul maqalada konceptler, adamdı gewdelendiriwshi mifologiyalıq koncept birlikleri, lingvomádeniy konceptler menen kognitiv konceptlerdiń ayırmashılıqları, inglis hám qaraqalpaq barlıq milliy ertek til kórinisin gewdelendiriwshi leksikalıq birlikler haqqında túsinipler berilgen.*

Tayanış sózler: *mif, koncept, lingvomádeniy konceptler, gewdelendiriwshiler, barlıq mifologiyalıq kórinis.*

Insanǵa ádettegi álemdi súwretlew sheńberinen sırtqa shıǵıw, barlıq kórinisindegi tábiyiy emes zat hám hádiyselerdi táriyplew áyyemgi dáwirlerden quramalı másele bolıp qalǵan, solardıń qatarında til hám mádeniyat principlerin súwretlew, álbette, tilge tiyisli ań qalıplesiwinde áhmiyetli bolıp esaplanadı. Qıyalıy álem ásirler dawamında bir qansha ózgerislerge dus keldi, degen menen túsiniksiz hám ǵayrı-tábiyiy hádiyseler, zatlardı úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıq jámiyettiń rawajlanıwında aktuallıǵın joǵaltpadı, misalı ushın olar dinge sıymıw, ideologiya hám mádeniyat sıyaqlı insanıń ómirindegi tiykarǵı táreplerdiń arnawlı bir strukturalıq bólegi retinde qaraladı. Jámiyettiń bir bólegi bolǵan adamnıń qıyalıy zat hám hádiyselerin túsiniw mifologiyalıq sananıń qalıplesiwine hám túsiniksiz haqıyqatlıqtı túsiniikli tárizde sáwlelendiriwge alıp kelgen, atap aytqanda, miflerdiń payda bolıwına sebep boldı.

Qıyalıy zat hám hádiyselerdi gewdelendiriw usılları arnawlı bir til, mádeniyat hám dástúrlerge qaray ózgeredi, negizinde bul process mifologiyalıq sanadaǵı konceptlerden shólkemesken barlıqtıń milliy kórinisine tiykarlaǵan konceptosferalar menen ámelge asırıladı. Mifologiyalıq koncept - kúndelikli dúnyaya kózqarastıń mifologemaları bolıp, olardıń ózgeriwi hám jańa sharayatlardı iykemlesiw, shegaralar hám kontinentlerdi kesip ótiwi, jańa milliy-mádeniy ortalıqqa iykemlesiw múmkin. Bul processlerdi úyreniw júdá aktual' hám qızıqlı wazıypa bolıp esaplanadı, sebebi tilge tiyisli material hám izertlew usılları filologiya, mádeniyattanıw, fol'klar, etnografiya, dialektologiya, tariyx, arxeologiya, filosofiya, sociologiya, dintanıw hám siyasattanıw sıyaqlı tarawlardıń tiykarǵı jetiskenliklerin ózlestiriwge keń múmkinshilik beredi.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Búgingi kúnde koncept bir qansha ilimiy tekstlerde “mádeniyat geni”, “mániniń kóp ólshemli jıyındısı”, “turmıstıń mánilik kvantı” sıyaqlı metaforalıq táriypler menen súwretleniwın kóremiz. Koncept termini kognitiv til biliminiń oraylıq túsiniyelerinen biri retinde insan oylawınıń qurılısı, qásiyetlerin úyrenetuǵın kóplegen izertlewshilerdiń dıqqat–itibarın tartıp atır. Koncept mashqalasınıń aktiv izertlewler ob’ekti bolıp kiyatırǵanlıǵına qaramastan, ol elege shekem aktual bolıp qalǵan hám bunıń nátiyjesinde jańasha talqılar, ádisler payda bolıp atır.

Barlıq kórinisi koncepciyası (atap aytqanda, barlıq til kórinisi), V.A. Maslovanıń pikirine qaraǵanda, insannıń dúń’ya haqqındaǵı ideyaların úyreniwge tiykarlanadı. Eger álem insan hám ortalıqtıń óz ara tásirinde payda bolǵan dep qaralsa, ol halda barlıq kórinisleri qorshaǵan átirap hám shaxs haqqındaǵı maǵlıwmatlardı qayta islewdiń nátiyjesi bolıp tabıladı. Solay etip, kognitiv til bilimi wákilleri barlıq til kórinisinde sáwlelenetuǵın konceptual sistema fizikalıq hám mádeniy tájiriybege tikkeley baylanıslılıǵın haqlı túrde aytıp ótedi. “Barlıq til kórinisi” termini metaforadan basqa zat emes, sebebi tiykarınan etnos wákilleriniń social-tariyxıy tájiriybesi sáwlelengen milliy tildiń ayrıqsha qásiyetleri belgili bir jámaát til iyeleri ushın jaratıladı. Bul tilde basqa barlıq kórinisi ayrıqsha bolıp tabıladı [5:64-66].

D.K. Bahronovanıń “Olam manzaralarining kategorial xususiyatlariga doir” atlı maqalasında barlıq kórinisi haqqında hár tárepleme pikir berilgen. Atap aytqanda, barlıq kórinisi adamnıń pútkil turmısı dawamında qalıplese, bunda adam balası dúń’yanı ańlap barar eken, onıń barlıq kórinisi ózgeriwdi, qalıplesiwdi dawam etedi. Sonday eken, barlıq kórinisi – kóp qatlamli struktura. Bul qatlamnıń hár birine jıllar, bálkim ásirler kerek boladı. Sonıń menen birge, ilimpazlardıń baqlawlarına qaraǵanda, álemnıń tap folklorlıq barlıq kórinisi tilge tiyisli shaxstıń konceptual barlıq kórinisi ushın tiykar jaratadı. Usı izertlewshiniń barlıq folklorlıq kórinisi haqqındaǵı pikirine qosımsha etip, sonı atap ótiw kerek, insannıń barlıq konceptual kórinisine, tek ǵana barlıq fol’klorlıq kórinisi, dúnyanıń global kelbetin qalıplestiretuǵın hár bir faktor óz tásirin kórsetiwı hám tiykar retinde xizmet etiwı múmkin.

Konceptual simvollaştırılǵan formalar negizinde barlıqtı anıq bir etnostıń kúndelikli jasaw tárizi hám mádeniyatına say halda túsiniw, yaǵnıy anıq bir til mádeniyatınıń ózine tán belgisin úyreniw lingvomádeniyattanıw pání ushın áhmiyetke iye esaplanadı. Álbette, bunda konceptlerdiń til birliklerindegi milliy ózgesheliklerine tiykarlanıp talqı qılınıwı járdeminde, xalıq sanası sáwlelendiriledi,

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

sonıń menen birge, belgili til biliminiń zamanagóy bir baǵdarlarınıń biri bolıp esaplanadı.

Kognitiv til biliminiń izertlewlerinde barlıq til konseptual kórinisin gewdelendiriwshi koncept penen lingvomádeniy kórinislerdi gewdelendiriwshi konceptlerdiń parqı kóp bolıp, bul bir qansha izertlewlerde óz dálilleniwin tapqan. Degen menen, barlıq konseptual kórinisinde ulıwmalıq hám keń kólemlik kózge taslanadı. Barlıq konseptual kórinisi barlıq til kórinisine qaraǵanda keńirek hám bayıraq, sebebi adamnıń barlıq haqqındaǵı maǵlıwmatları tek ǵana verbal emes, al sózsiz, til birliklerin paydalanbaw (verbal emes) formada da qalıplesip kodlasqanın kórsetedi, konceptler shegarasın keńeytedi.

Lingvomádeniy konceptler menen kognitiv konceptlerdiń ayırmashılıqları bir-birinen ajratıladı. Lingvomádeniy baǵdarda iskerlik alıp barıp atırǵan filologlar ushın koncept belgili bir tilge tiyisli mádeniyat ayırmashılıqları bar belgi bolıp tabıladı, bul belgiler bolmıs zat hádiyseleriniń hár bir millet, elat turmıs tárizi, jasaw mútájligi, mádeniyatına sáykes halda qabıl etiliwi hám kategoriyalastırılıwına baylanıslı. Kognitiv til biliminde bolsa koncept til birlikleriniń mánisi menen baylanıslı halda úyreniledi, demek, sol sebepli sana birliǵi sıpatında qaralatuǵın konceptti qalıplestiriwde til birliklerine tiykarlanadı [6: 283]. Koncept orayı barqulla tiykarǵı túsiniqten ibarat boladı, sebebi koncept mádeniyattı izertlewge xizmet etedi, al mádeniyat negizinde dástúrlerdiń principi jataadı. Kognitiv koncept – insan sanasınıń jemisi. Sol ushın, bul baǵdardaǵı izertlewlerdegi sap lingvistikalıq maǵlıwmatlarǵa qosımsha integraciyalasqan ilim tarawları nátiyjelerinen de paydalanıw múmkin.

Koncept ózinde logika, psixologiya, filologiya, tariyx, sociologiya, dintanıw, filosofiya hám basqa da pánlerdiń óz ara baylanısı, yaki integraciyası negizinde sáwlelendiriledi. Anıǵıraq aytatuǵın bolsaq, koncept kóp qırlı, yaǵnıy logikalıq - lingvistikalıq - gnoseologiyalıq termin de bolıp tabıladı [1:112].

Ilimpazlardıń pikirine bola, koncept hám konceptosfera atamaları salıstırmalı izertlewlerde qollanıwın ańlaymız, bunıń tiykarǵı sebebi salıstırmalı izertlewlerdiń jaǵdayında milliy-mádeniy ózgeshelikler jarıtıladı, álbette olar til sistemasında hár túrli bolıp gewdelenedi.

Koncept gewdelendiriwshi leksikalıq birliklerdiń mánisi, sol konceptten ajırılǵan halda emes, al kerisinshe insannıń “pikirlew qatlam”ında anıq bir formada beriledi [2:320].

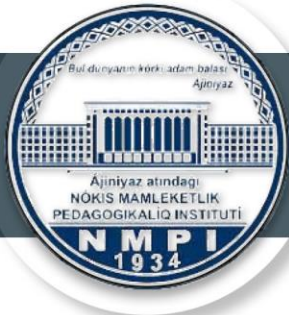
«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Lingvomádeniy konceptlerdiń túrli dereklerde qaray túrleri bolıp: emocional, úyreniletuǵın, tekstli hám basqa da konceptlerge bólinedi. Til iyelerine baylanıslı ózgeshelik esabınan konceptler individual, mikrotopar, makrotopar, milliy, rawajlandırıwshı, ulıwma insaniy túrlerge ajratılıwı múmkin, sonıń menen birge bul konceptler jıynaǵı sol sıyaqlı konceptosferanı qalıplestiredi [3:52]. Bunda, biz de V.V.Karasiktiń pikirine qosılamız, yaǵnıy konceptlerdi hár túrli tiykarlar negizinde klassifikaciyalaw múmkin. Degen menen, eger olardı túrli-túrli toparlarǵa ajratıw múmkin bolsa, onı izertlewde izertlewshiler qıyınshılıqlarǵa dus keliwi anıq. Sol sebepli, konceptlerdi klassifikaciyalawda anıq bir principke tiykarlanıwdı maqul kóremiz. Bunda biz, lingvomádeniy izertlewde milliy-mádeniy hám ulıwma insaniy koncept toparına ajratıwdı usınıs etemiz.

Izertlew jumısımızda adamdı gewdelendiriwshı mifologiyalıq koncept birliklerin izertlewimiz sebepli adam konceptine kóbirek itibar qaratıladı. Yaǵnıy, adam emocional tásirge kóp ushırawshı maqluq bolıp, hátteki bul sózdiń semantikasında da sezimlerde baylanıslı óz aldına arnawlı túsiniqler keltiriledi. Adam sezim tiykarında basqalar menen qarım-qatnas quradı, al bul xarakteristika tek ǵana Shıǵıs xalıqlarınıń principlerinde kóp keltiriledi, al Batıs xalıqları adamnıń baylanıs qurıwı itibarǵa alınbaydı, olar bir-birine baylanıslı emes sub'ektlar esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde “kóz”, “kewil” leksikalıq birlikleri “adam” konceptin gewdelendiriwshileri bolıp, “Kewil kewilden suw isher” hám “Mehir kózde” paremiologiyalıq birlikler arqalı bul milliy konceptte “adam–jámiyettiń bir bólegi, aǵzası” ekenligin ańlatadı. Al, inglis tili mádeniyatında “man” koncepti fiziologiyalıq, intellektual, emocional iskerlik penen gewdeleniwi menen bir qatarda jansız ob'ekt sıpatında da táriyiplengen. Bul ózgeshelikler menen birge, “adam” belgili bir tárzde ishki hám sırtqı tásirlerge múnásibet bildire aladı. Izertlenip atırǵan tiller ańı (sanası) yadrosın talqı qılǵanımda “adam” koncepti mazmunınıń ulıwmalıǵı anıqlanadı, eki etnos wákıllerinde “adam” tiri maqluq sıpatında ańlatıladı hám ol jaqsı, mehrlı, sanalı, shıraylı, kewilli, qızıǵıwshı jan ekenligi aytıp ótıledi.

Ingilis hám qaraqalpaq barlıq milliy ertek til kórinisin gewdelendiriwshı leksikalıq birlikler: *erkek, hayal, qız, bala, ǵarri, kempir, shah, shahzada, peri, qus, dáw, terek, qasqır, aydarha*. Bul koncepttiń mazmunınıń ayırıqshalıǵı sonnda, gewdelendiriwshiler bólek shaxs retinde adamnıń obrazın ańlatadı. Izertlenip atırǵan til hám mádeniyat iyeleriniń dún'yaǵa kózqarası koncepttiń mazmunın qalıplestiriwge xizmet etken, yaǵnıy xalıqtıń turmısındaqı adamnıń roli, etnostıń, násildiń pútinligi hám jasawshańlıǵı belgili áhmiyetke iye.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Hár túrli xalıqlardıń barlıqtı til arqalı ańlawında associativ reakciyalarınıń salıstırmalı analizi sol yamasa bul mádeniyattıń ayrıqsha mentallıqlardı, sonıń menen birge, hár túrli sociallıq gruppalar hám etnoslarǵa tiyisli mádeniy koncept hám konceptosferalardıń mazmunın hám mánisin anıqlaw múmkinshiligin beredi. Teoriyalıq ádebiyatlardıń talqısı negizinde koncepttiń milliy ózgeshelikleri tómendegiler menen belgilenedi:

1) koncept strukturasında etnostıń milliy ózgeshelikleri lingvomádeniy birlikler járdeminde gwdeleniwi;

2) sanadaǵı túsiniw hám bilimlerdiń etnos aǵzaları tárepinen kategoriyalarǵa bóliniwi;

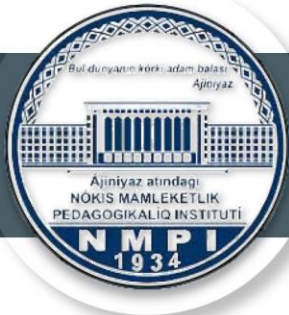
3) etnos tiliniń strukturalıq ózgesheliklerin itibarǵa alıw.

Álbette, koncept gwdelendiriwshileriniń tiykarǵı parqı milliy birliklerde. Sol sebepli, bul ózgeshelikler kóbirek diskursta belgili boladı, kóbirek fol'klor hám ádebiy shıǵarmalarda kórinedi.

Etnostıń arxetipikalıq dereklerin óz ishinde saqlap qalǵan mifologiyalıq koncept birlikleri mifler menen suwǵarıladı. Sebebi, mif áyyemgi adamnıń oylaw forması bolıp, átiraptaǵı haqıyqatlıq hádiyselerdi biliw hám túsiniw quralı retinde súwretlenedi. Al eger, bul atamanıń tiykarın izertleytuǵın bolsaq onı grek tili menen baylanıstıramız hám ol “sóz” mánisin ańlatadı, sonıń menen birge epos, logos sıyaqlı atamalar da dál sol mánini bildiredi. Álbette, olardıń ózgesheligi onıń qollanıw tarawlarında ekenligi anıq.

Mif jaratıwdıń eń zárúrli wazıypası – bul túsindiriw bolıp tabıladı, sebebi mifologiyalıq ań bir waqıttıń ózinde ǵayrı-tábiyiy hádiyseler, abstrakt-konkret sezimler, real-real emes ob'ektler, universal-individual ózgeshelikler menen baylanıslı. S.A. Kosharnayanıń táriyipine bola, mif bir waqıttıń ózinde fantaziya nátiyjesi bolıp, haqıyqatlıq, fantastika hám haqıyqat sıyaqlı belgileri menen táriyiplengen. Mifler sakral ózgeshelikke iye bolıp, dástúrler hám káramatlı háreketler menen bekkem baylanıslı, olar átirap-ortalıqqa belgili bir dárejede tásir etiw maqsetinde jaratılǵan [4:73].

Maǵlıwmatlardıń analizine tiykarlanıp, ritual-tematikalıq gruppanıń barlıq miflerdiń ulıwmalıq ózgesheligi emes ekenligi anıqlandı, mısalı miflerde syujet, obraz hám qaharmanlardıń járdeminde barlıq kórinisine parallel realiya retinde mifologiyalıq kórinis jaratılǵan ayrıqshalıq súwretlengen.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŇ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Solay eken, barlıq mifologiyalıq kórinisin jaratıwshı elementleri miflerdiń konceptuallasıwın hám intellektual dún'yaǵa kózqarasın túsiniwge járdem beretuǵın quralları bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Evens V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press. 2006. -851 p.
2. Geeraerts D.,Cuykens H. The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 1334 p.
3. Karasik V.V. Yazıkovoy krug: lichnost', konceptı, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 477 s.
4. Kosharnaya S.A. Lingvokul'turologicheskaya rekonstrukciya mifologicheskogo kompleksa «chelovek – priroda» v russkoy yazıkovoy kartine mira: avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk: - Belgorod: 2002. - 46 s.
5. Maslova Maslova V.A. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku. – Moskva: Flinta – Nauk, 2007. – 296 s.
6. Safarov Sh. Semantika. – Tashkent: «Wzbekiston milliy enciklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2013. – 344 b.